

АВТОНОМНА РЕСПУБЛІКА КРИМ — Автономна Республіка у складі України. Знаходиться на Півдні України, в межах Кримського півострова; на Півночі межує з Херсонською обл., на Заході та Півдні омивається Чорним морем, на Північному Сході — Азовським морем. Площа 26,1 тис. км² (4,3 % площі України). Населення 2,16 млн осіб (4,3 % насел. України): росіян — 67,2 %, українців — 25,6 %, татар — 7 %, проживають також греки та ін. У містах — 63 %. Щільність населення — 83 особи на км². Віруючі переважно православні, мусульмани. Столиця — *Сімферополь*. Головні міста і порти: *Євпаторія, Керч, Севастополь, Феодосія, Ялта*.

Історико-політичний огляд

Своєрідність етнічної історії Криму полягає в тому, що жоден етнос, попри значні міграційні переміщення, не зник із цієї землі безслідно. Кожний народ, який перебував на Кримському півострові, залишав тут зерна своєї культури, брав участь в етногенезі його населення. Археологія виділяє кілька найдавніших культур аборигенів Кримського півострова. На його території людина жила ще за раннього палеоліту, тут знаходять численні стоянки періоду неоліту. У добу енеоліту його населення складалося із представників ямної та кеміобинської культур, у добу бронзи — ямної, катакомбної і зрубної, раннього заліза — кизил-кобинської культури. Першим народом, зазначеним у писемних джерелах, є кіммерійці, які заселяли значну територію Північного Причорномор'я, включаючи Кримський півострів, і Північний Захід Кавказу в добу раннього заліза (етнонім «кіммерійці», як і низка інших, антропологічно збірний). Ширші відомості залишили про себе таври, які проживали в 1-му тисячолітті до нашої ери на Півдні півострова. На відміну від кіммерійців, вони змогли довше протистояти асиміляційним процесам, що відбувалися внаслідок проникнення на територію півострова носіїв далеких одна від одної азіатських та європейських культур. Їхнє взаємопроникнення, починаючи від приходу скіфів та від греко-понтійської колонізації, появи сарматів та римського панування і завершуючи готами, тривало від 7 століття до нашої ери аж до 1-го Великого переселення народів (6 століття нашої ери).

4–13 століття нашої ери характеризуються значним тюркським впливом на етногенез кримського населення. Початком цих змін стало гунське вторгнення. Значний вплив на формування етнічного обличчя півострова зробили оногури, авари, болгари, хозари, печеніги, половці. У південній і південно-західній частині Криму аж до 15 століття були сильними традиції грецької (візантійської), італійської, вірменської культур,

відіграла свою роль і присутність вихідців із Малої Азії, Близького Сходу. Глибокий слід в житті середньовічного Криму залишили східні слов'яни, для яких візантійський Херсонес став джерелом православного віровчення. У 989 київський князь Володимир прийняв у Херсонесі християнство. Елементи привнесених культур не були втрачені й у період існування на території півострова Кримського ханства. Згадка про татар (у подальшому — кримських татар) у писемних джерелах визначає дату їхньої появи — 1223. Ця дата пов'язана з набігами, які здійснювалися з території Кипчацького степу — західної частини Монгольської імперії. Тут у 40-х роках 13 століття онук Чингісхана хан Батий (1208–55) заснував феодалну державу Улус Джучі, яка в російській літературі одержала назву Золотої Орди. Зазначена дата — 1223 — стосується етнічної історії Криму, а не етногенезу кримських татар, який, з виникненням Кримського улусу, а потім і Кримського ханства, вступає до нової, активнішої стадії. Формування кримськотатарського етносу, починаючи від 13 століття, відбувалося в безпосередній залежності від політичних, етно-культурних і конфесійних чинників. 1313 іслам було проголошено державною релігією Золотої Орди. Її територія на початку 15 століття розпалася на кілька відокремлених ханств — Кримське, Астраханське і Казанське. Увесь період існування Кримського ханства пов'язаний із правлінням династії Гіреїв.

Унаслідок асиміляції місцевого населення виділилися два основні типи кримських татар — південний і степовий, які різнилися не тільки зовнішніми антропологічними ознаками, а й своєрідністю мови та культурних традицій. 1475 значна частина Південного берега Криму увійшла до Османської імперії, а від 1478 Кримське ханство офіційно стало її васалом. Безпосереднє сусідство з Кримом українських земель зумовило тривалі господарські і культурні взаємини українців і кримських татар. Запорозька Січ і Гетьманська Україна підтримували політичні і військові стосунки з Кримським ханством, в яких було немало драматичних сторінок.

В етнічній історії Криму переломним стає 18 століття. Після російсько-турецьких воєн було ліквідовано (анексовано) Кримське ханство, а його територію включено до Російської держави. 8(19) квітня 1783 Катерина II підписала маніфест про прийняття Криму «під державу Всеросійську». 1784 створено Таврійську область із центром у Сімферополі, 1802 вона отримала статус Таврійської губернії. Але ще наприкінці 70-х років із півострова з ініціативи російського уряду було вивезено понад 31 тис. осіб християнського населення. Завоювання Криму російськими військами су-

проводжувалося великими жертвами серед кримських татар. Після приєднання Криму до Росії міграційні процеси набули інтенсивного характеру за рахунок безперешкодного виїзду кримських татар до Туреччини. Еміграційні хвилі в 19 столітті призвели до того, що до 20-х років 20 століття чисельність кримських татар зменшилася до 25 % від складу всього населення півострова. Водночас від кінця 18 століття на півострів, за наданими російським урядом пільгами, прибували представники різних народів не тільки з Росії, а й іноземні колоністи — німці, греки, болгар, естонці, чехи. Німців, болгар, вірмен звільняли від податків і військової повинності надовго. Проте істотно змінити тут етнічну обстановку це не могло: місцеві християни й мусульмани, узвичаївшись жити поруч один з одним, становили основу населення Криму. Однією з трагічних сторінок в історії півострова стала Кримська війна 1853–1856, яка фактично розорила Крим. Війна завершилася поразкою Росії і Паризьким миром 1856. На розвиток Криму в 2-й половині 19 століття вплинули не тільки Кримська війна, скасування кріпосного права, спрямовування на півострів великої кількості переселенців, а й те, що 1861 імператор Олександр II обирає Лівадію своєю літньою резиденцією, після чого Крим набуває популярності як кращий курорт Росії, куди на відпочинок приїждять письменники, художники, артисти. З Кримом пов'язані імена О. Пушкіна, М. Гоголя, О. Грибоєдова, Л. Толстого, А. Чехова, І. Буніна, О. Купріна, Лесі Українки, С. Руданського, М. Коцюбинського та ін. Тут творили свої полотна Ф. Васильєв, І. Айвазовський, А. Куїнджі, О. Шишкін, І. Рєпін, складали музику О. Спендіаров, Н. Амані, А. Арєнський; на сцені крим. театрів грали М. Щепкін, М. Кропивницький, П. Стрепетова, В. Качалов, В. Комісаржевська. До Першої світової війни зростає населення півострова, особливо міське, за рахунок обезземелених реформою 1861 селян, які приїхали з материка, і переселення в Крим німців, болгар, греків, вірмен, чехів, поляків та інших. До 1913 року в Криму проживали представники близько 70 національностей. З початком Першої світової війни Крим був оголошений прифронтовою зоною.

Історія власне кримської автономії має кілька періодів, хронологічні межі яких — від десятків днів до десятків років. У кожному періоді якісно змінювався статус автономії, текст її конституції. Поштовхом до розвитку автономістського руху в Криму стала Лютнева революція 1917 в Росії. Різні партії та групи від соціалістичних до національних по-різному бачили майбутній статус Криму. III Універсалом Центрального Рад 8 листопада 1917 оголосила про входження Таврійської губернії до складу УНР, але «без Криму». Цього ж місяця створений перший автономний орган керівництва Криму — Рада народних представників, до складу якої ввійшли есери, меншовики та представники інших партій та національних груп, зокрема Мусульманського виконкому. У березні 1917 відбувся

Всєкримський мусульманський з'їзд під головуванням Н. Челебієва, якого обирають муфтієм Криму. Створена у липні Міллі Фірка (національна партія) виступає за демократичну республіку під гаслом «Крим для кримчан», маючи на увазі все населення Криму. У листопаді створений перший автономний орган Криму — Рада Народних Представників, до якої увійшли есери, меншовики, представники інших партій та національних груп, зокрема Мусульманського виконкому. Перший національний з'їзд кримських татар — Курултай (25 грудня 1917, Бахчисарай) — підтримав створення Кримської Народної Республіки і прийняв основні кримськотатарські закони. Н. Челебієв очолив уряд національної дирекції. Але в результаті перевороту в січні 1918 до влади прийшли більшовики, які спиралися на сили Чорноморського флоту. Свою владу проголосила Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів (голова ЦВК Рад Таврійської губернії — Ж. Міллер).

За Брест-Литовським договором Крим було визнано територією РРФСР. У зв'язку з наступом німців і з огляду на невизначеність статусу Криму 21 березня 1918 ЦВК Рад Таврійської губернії прийняв рішення, а 22 березня опубліковано декрет, який оголошував територію Кримського півострова (у складі Сімферопольського, Феодосійського, Ялтинського, Євпаторійського і Перекопського повітів) Радянською Соціалістичною Республікою Тавриди. Головою Раднаркому затверджено А. Слуцького. Однак республіка проіснувала недовго, Крим окупували німецькі війська, які витіснили український загін П. Болбочана — так звану Кримську групу, яка, намагаючись випередити німців, у квітні 1918 здобула Сімферополь і Бахчисарай. Одночасно у квітні 1918 за підтримки німців у Криму створений Крайовий уряд на чолі з генералом С. Сулькевичем. До уряду ввійшли на коаліційній основі представники татарської, російської і німецької національних общин, серед них — лідер партії Міллі Фірка Д. Сейдамет. Завданням цього уряду було «збереження самостійності півострова до з'ясування міжнародного становища його і відновлення законності і порядку». Було затверджено прапор Криму — блакитне полотнище із золотою тамгою Гіреїв. 29 травня 1918 в результаті військового перевороту в Україні на зміну Центральній Раді прийшла нова влада на чолі з гетьманом П. Скоропадським.

Важливим напрямом її зовнішньополітичної стратегії була орієнтація на приєднання до України етнічно пов'язаних із нею земель — Криму, Бессарабії, Холмщини, Кубані. Міністерство іноземних справ Гетьманату виділило кошти на видання в Криму трьох газет, які пропагували ідею про необхідність приєднання Криму до України. У відповідь на неприхильну до України політику уряду М. Сулькевича Українська Держава оголосила економічну блокаду Криму, що змусило Крайовий Уряд до переговорів. На цих пере-

говорах у вересні-жовтні 1918 обговорювалося питання про надання Криму внутрішньої автономії в складі України, однак до остаточної угоди не дійшло. На початку листопада у Німеччині сталася революція, більшовики анулювали Брест-Литовський договір, німецькі окупаційні війська залишили Крим і Україну, і тоді під свою опіку Крим узяли війська [Антанти](#) та Збройні Сили Півдня Росії генерала [А. Денікіна](#). На території півострова діяв Крайовий уряд кадетської орієнтації на чолі з С. Кримом. Цей режим протримався до квітня 1919, після чого Крим зайняли війська радянської армії. 28 травня 1919 Центральний Комітет Російської Комуністичної Партії (більшовиків) прийняв постанову «Про статус Кримського Радянського уряду», на підставі якої Тимчасовий робітничо-селянський уряд Криму на чолі з [Д. Ульяновим](#) підготував і оприлюднив Декларацію про проголошення Кримської Радянської Соціалістичної Республіки. Її існування припинив у червні 1919 новий наступ військ генерала А. Денікіна, якого пізніше змінив генерал [П. Врангель](#). Уряд Врангеля намагався навести лад у господарстві півострова (1920 провів земельну реформу), але проіснував тільки до листопада 1920. 16 листопада 1920 Кримський півострів повністю зайняли радянські війська під командуванням [М. Фрунзе](#). Цим закінчилася війна в Криму, яка відзначалася особливою жорстокістю у ставленні до місцевого населення.

18 жовтня 1921 ВЦВК і РНК прийняли постанову, згідно з якою утворили Кримську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку як частину РРФСР «у межах Кримського півострова з округів: Джанкойського, Євпаторійського, Керченського, Севастопольського, Сімферопольського, Феодосійського і Ялтинського». 10 листопада 1921 1-й Всекримський установчий з'їзд Рад прийняв Конституцію Кримської РСР, у якій було записано: «Державними мовами Кримської РСР приймаються російська і татарська. Органами центральної влади Кримської РСР є Всекримський з'їзд Рад, Кримський Центральний Виконавчий Комітет. Кримський ЦВК виділяє зі свого складу президію в кількості 5-ти членів, права і обов'язки якої визначаються Кримським ЦВК». 1923 і 1929 (у зв'язку з прийняттям нової Конституції РРФСР) у Конституцію Кримської АРСР внесено зміни й доповнення; 4 червня 1937 9-й Всекримський з'їзд Рад прийняв нову редакцію Конституції Кримської АРСР. У ній визначено статус Верховної Ради АРСР, а в статті 24 вказано: «Закони, прийняті Верховною Радою Кримської АРСР, публікуються татарською і російською мовами». У червні 1940 3-я сесія Верховної Ради РРФСР прийняла Закон «Про затвердження Конституції (Основного Закону Кримської АРСР)». Згідно зі статтею 44 Раду народних комісарів Кримської АРСР утворювала Верховна Рада Кримської АРСР. 25 червня 1946 Верховна Рада РРФСР прийняла Закон «Про скасування Чечено-Інгуської АРСР і про перетворення Кримської АРСР на Кримську

область», якому передував Указ Президії Верховної Ради СРСР від 30 червня 1945, що затверджував подання Президії Верховної Ради РРФСР про перетворення Кримської АРСР на Кримську область у складі РРФСР. Ці заходи мотивувалися нібито участю кримських татар у збройній боротьбі проти частин радянської армії, за що вони й були «переселені в інші райони СРСР».

18–20 травня 1944 було депортовано 187 859 кримських татар, 27 червня 1944 — 9620 вірменів, 12 420 болгар і 15 040 греків; ще 17–20 серпня 1941 з Криму виселено 52 тисячі німців. 18 травня кримські татари вважають Днем національної скорботи.

1954 до Президії Верховної Ради УРСР надійшло подання Президії Верховної Ради РРФСР у справі передання Кримської області до складу УРСР, внесені на розгляд Президії Верховної Ради СРСР. Президія Верховної Ради УРСР 13 лютого 1954 розглянула це питання і прийняла постанову з проханням до Президії Верховної Ради СРСР про передання до складу УРСР Кримської області. Це прохання задовольнили Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954. Формально передання Кримської області до складу УРСР обґрунтовувалося політичними мотивами і було приурочене до гучного святкування 300-ліття «возз'єднання України з Росією», але в основі його лежали глибокі економічні причини: пряма залежність народного господарства Криму, яке переживало важкі часи, від народного господарства України.

За умов розпаду СРСР виник рух за відновлення кримської автономії, але вже як територіальної. 20 січня 1991 в Криму було проведено референдум із питання: «Ви за відтворення Кримської АРСР як суб'єкта Союзу РСР і учасника Союзного договору?» Більшість кримчан (93 %) дали позитивну відповідь. 12 лютого 1991 прийнято Закон України «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки». На Всеукраїнському референдумі 1 грудня цього ж року 57 % кримчан проголосувало за державну незалежність України. Водночас у процесі розпаду СРСР заявили про себе сепаратистські настрої серед кримських депутатів і громадських об'єднань. 6 травня 1992 Верховна Рада Криму прийняла текст Конституції Республіки Крим, а 25 вересня 1992 внесла зміни й доповнення. Згідно з цією Конституцією Республіка Крим є «правовою, демократичною, світською державою в складі України» (глава 1, стаття 1, пункт 1), Відносини з Україною визначалися «на основі взаємоузгоджених законодавчих актів» та угод (глава 3, стаття 9, пункт 1), законодавча влада закріплювалася за Верховною Радою Криму (глава 22, стаття 108, пункт 1), вища посадова особа і глава державної виконавчої влади в Республіці — Президент Республіки Крим (глава 23, стаття 125). На початку 1994 в Республіці Крим відбулися вибори президента і депутатів нової Верховної Ради. Відносини між Кримом та центральними органами України регулювалися Законом України «Про розмежування

повноважень між органами державної влади України і Республіки Крим» (30 червня 1992) і Законом України «Про режим відкритої економіки на території Республіки Крим» (23 червня 1993).

Обрання президента Криму (Ю. Мешкова) і Верховної Ради Республіки Крим (за змішаною системою) спричинилося до різкого політичного протистояння в системі структури влади як усередині Республіки, так і по лінії Сімферополь-Київ. Ситуація на півострові була некерованою. Заходами стабілізації стали законодавчі акти Верховної Ради України і Президента, що скасували в Республіці Крим інститут президентства, Конституцію Автономної Республіки Крим, близько 10 законів Верховної Ради Криму, що стосувалися його економічної самостійності, перепідпорядковували уряд Кабінету Міністрів України. Статус республіки регулювали нові закони України, прийняті 17 березня 1995, серед них — Закон «Про відміну Конституції і деяких законів Автономної Республіки Крим». У червні 1995 проведено вибори в органи місцевої влади Автономної Республіки Крим. Перед Кримом постало завдання створення нової Конституції, яка б не виходила за межі Конституції України. Тому цей процес не міг здійснюватися раніше, ніж було прийнято Конституцію України. Проект нової Конституції Автономної Республіки Крим прийняла Верховна Рада Криму 1 листопада 1995 і подала на затвердження Верховній Раді України.

Конституція України, прийнята 28 червня 1996, окремим X розділом визначила статус Автономної Республіки Крим. Після цього розпочалося погодження статей нової Конституції Автономної Республіки Крим у Верховній Раді України, але до виборів народних депутатів у березні 1998 її так і не було затверджено. Верховна Рада Криму є представницьким органом Автономної Республіки Крим. Її діяльність і обрання депутатів регулюють Закони України «Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим» (10 лютого 1998) і «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим» (12 лютого 1998). В основу статті 9 Закону «Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим», що визначає повноваження Верховної Ради Автономної Республіки Крим, покладено статті 137 і 138 розділу X Конституції України, при цьому значно розширено й конкретизовано статтю 138. Згідно зі статтею 137 Конституції України, Автономній Республіці Крим надано право нормативно регулювати такі питання: сільського господарства і лісів; меліорації та кар'єрів; громадських робіт, ремесел і промислів; благодійництва; містобудування та житлового господарства; туризму, готельної справи, ярмарків; музеїв, бібліотек, театрів, інших закладів культури, історико-культурних заповідників. Стаття 138 Конституції України відносить до відання Автономної Республіки Крим призначення виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим; організацію та проведення місцевих референдумів;

управління майном, що належить Автономній Республіці; розроблення та реалізацію програм Автономної Республіки з питань соціально-економічного й культурного розвитку; забезпечення функціонування державної та національних мов і культур в Автономній Республіці. 21 жовтня 1998 Верховна Рада Автономної Республіки Крим прийняла нову Конституцію Автономної Республіки Крим. 23 грудня 1998 Конституцію затвердила Верховна Рада України. 31 грудня 1998 Закон України «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим» підписав Президент України і 12 січня 1999 Конституція Автономної Республіки Крим одночасно з цим законом набрала чинності. Конституція Автономної Республіки Крим від 21 жовтня 1998, відповідно до міжнародного права і світової практики, вирішує проблему взаємовідносин між автономною республікою і суверенною державою не з позицій суверенної держави в складі суверенної держави, а з позиції автономії в складі суверенної держави. Передбачається верховенство Конституції і законів України на території Автономної Республіки Крим.

Конституція Автономної Республіки Крим від 21 жовтня 1998 містить модель існування і функціонування автономної республіки в складі суверенної держави, вирішує основні питання верховенства Конституції України і співвідношення нормативно-правових систем України і Автономної Республіки Крим, взаємодії між органами влади України, Автономної Республіки Крим і органами місцевого самоврядування, виконання державних функцій і повноважень на території Автономної Республіки Крим, етнічних прав населення Криму, організації влади в Автономній Республіці Крим, повноважень, власності та бюджету Автономної Республіки Крим, а також інші питання. Зі вступом у дію Конституції Автономної Республіки Крим можна говорити про історичний досвід України у вирішенні гострих політико-правових, зокрема геополітичних, проблем. У Конституції Автономної Республіки Крим, відповідно до міжнародного права і зокрема принципу територіальної цілісності держав, закріплено, що Автономна Республіка Крим є невід'ємною складовою частиною України. Тим самим остаточно знято напруженість, яка штучно нагніталася у відносинах між Україною і Російською Федерацією, а також створено прецедент вирішення подібних проблем, які мають місце в інших регіонах Співдружності Незалежних Держав і світу.

Автономна Республіка Крим не має державного суверенітету, але вона самостійна у вирішенні питань, які входять до її компетенції. З урахуванням етнічних особливостей регіону і відповідно до загально-кримського референдуму від 29 січня 1991, а також Конституції України Автономна Республіка Крим створена як територіальна автономія. Принцип територіальної автономії покладено в основу Конституції Автономної

Республіки Крим від 21 жовтня 1998. Конституція Автономної Республіки Крим закріплює принцип рівності національних культур в Автономній Республіці Крим, врегульовує функціонування і використання поряд з українською мовою як державною — російської, кримськотатарської та мов інших національностей. При цьому роль і місце української мови визначені не тільки з позицій державної мови, але і з позицій мови національної спільноти, історичним місцем проживання якої є Крим. Враховуючи етнічні особливості регіону, Конституція передбачає, що нормативно-правові акти органів влади Автономної Республіки Крим публікуються трьома мовами — українською, російською і кримськотатарською; у сфері освіти і виховання Конституція Автономної Республіки Крим передбачає, що в Автономній Республіці Крим громадянам гарантується право виховання **рідною мовою** в дитячих дошкільних закладах, вивчення рідної мови, навчання рідною мовою в навчальних закладах державної, республіканської та комунальної форм власності, або через національні культурні товариства чи в порядку, обумовленому законодавством України і нормативно-правовими актами Верховної Ради Автономної Республіки Крим; в інших сферах громадського життя обсяг застосування і використання тих або інших національних мов визначається на основі вибору і фактичного використання їх громадянами.

Автономна Республіка Крим має широкі повноваження в соціально-економічній і культурній сферах. Мова йде про визначення структури і пріоритетних напрямів розвитку економіки та інвестиційної політики, надання пільг інвесторам, створення і функціонування вільних економічних зон, встановлення податків і пільг, проведення експериментів у сфері оподаткування, встановлення додаткових форм соціальної допомоги, підтримки і захисту населення. Конституція закріплює право власності Автономної Республіки Крим на землю і природні ресурси в межах її території, гарантує рівноправність різних форм власності. Автономна Республіка Крим має повноваження на розвиток прямих економічних відносин з органами влади, підприємствами, установами та організаціями регіонів інших держав, міжнародними організаціями, а також право на створення своїх представництв для реалізації угод. Урегулювання статусу Автономної Республіки Крим стабілізувало політичну ситуацію в регіоні. Відповідно до Конституції Автономна Республіка Крим має свої символи: Герб, Прапор і Гімн. У 1999 році Автономна Республіка Крим заснувала власні нагороди і відзнаки: звання «Почесний кримчанин», почесні звання Автономної Республіки Крим, премії Автономної Республіки Крим, Почесну грамоту Президії Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Подяку Голови Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Природно-ресурсний потенціал

Протяжність берегової лінії п-ова, розчленованої бухтами й затоками, перевищує 1 тис. км. Найбільші затоки: **Каркінітська**, **Каламітська**, **Феодосійська** (всі — на узбережжі Чорного м.); **Сиваш**, **Казантипська** та **Арабатська** (узбережжя Азов. м.). Між Сивашем та Азов. м.— **Арабатська Стрілка**, на Сх.— **Керченський півострів**, на Зх.— **Тарханкутський**. За характером рельєфу Крим поділяється на платформенно-рівнинну (в її основі лежить **Скіфська плита**, що займає бл. 70 % Криму) й складчасто-гірську частини. На Пд.— **Кримські гори**, найвища точка п-ова — г. **Роман-Кош** (вис. 1545 м). Біля пд. підніжжя Крим. гір — неширока (2-8 км) прибереж. смуга — **Південний берег Криму**. На Пн. і Пн. Зх. від Гол. пасма Крим. гір розташ. передгірські кустові пасма — Внутрішнє, або Середнє (вис. до 723 м), і Зовнішнє, або Північне (вис. до 342 м), з крутими пд. і пологими пн. схилами. Більша частина п-ова має своєрід. горбистий рельєф, виражений кільцеподіб. пасмами, що чергуються з улоговинами і кількома групами грязьових вулканів. Поширені карстові форми рельєфу (відомо бл. 900 карстових порожнин). Клімат неоднорідний. На Пд. березі має риси середземноморського з м'якою зимою і помірно-жарким посушл. літом. Пересічна температура лютого +1,8°, +4,1 °С; серпня +23,2°, +24,4 °С. Абсолют. мінімум -15°, -23 °С, абсолют. максимум +39 °С. Середньорічна кількість опадів 350-635 мм. На рівнин. частині клімат помірно континентальний з м'якою малосніж. зимою і помірно жарким посушл. літом. Пересічна температура січня -0,1°, -2,4 °С; липня +22,1°, +23,8 °С. Абсолют. мінімум -33 °С, абсолют. максимум +41 °С. 316-466 мм опадів на рік, більшість їх випадає влітку. На Пн. проявляються риси арид. клімату. У Крим. горах — перехідний від степового помірно континентального до середземноморського з м'якою у передгір'ї і помірно холодною на Гол. пасмі зимою та помірно жарким у передгір'ї і відносно теплим у горах літом. Пересічна температура січня -0,5°, -3,8 °С, липня +21,2°, +15,6 °С. Середньорічна кількість опадів — від 500 мм у передгір'ї до 1100 мм на Гол. пасмі. На схилах гір — висотна клімат. зональність. Ґрунти у пн. степ. частині Криму — каштанові, біля Сиваша — каштанові з солонцями і солончаками, у серед. частині — переважно пд.- чорноземи, які на Тарханкут. височині та в передгір'ях змінюються щебенюватими, а на Керчен. п-ві — солонцюватими їх різновидами. На схилах Гол. пасма — бурі гірсько-лісові, на яйлах — чорноземовидні гірсько-лучні. Рослинність представлена більш як 2600 видами, серед них — понад 200 ендеміків (клен Стевена, глід Пояркової, роговик Біберштейна, комперія Компера та ін.), реліктові середземномор. види (суничник дрібноплідий, чист кримський, рускус понтіїський, яловець високий, тис ягідний), понад 1100 видів лікарських і диких плодових рослин (асфоделіна, барбарис, валеріана, звіробій, дерен справжній та ін.). У горах трапляється крим.

едельвейс. Бл. 70 видів рослин, зокрема сосна Станкевича, фісташка туполиста, цикламен Кузнецова, занесені в Червону книгу України. Тварин. світ різноманітний. На всій території поширені заєць-русак, лисиця, їжак, полоз, ящірки; у степу — малий ховрах, степовий тхір; у горах — звичайний олень, козуля, борсук, кам'яна куниця; птахи: журавель-красавка, дрофа, перепел та ін.; у степу — сокіл, сова, дятел; в горах — дикий голуб. На Сиваші — водоплавні: мартини, крички, качки. Усього — бл. 400 видів тварин, 50 з яких занесено до Червоної книги України, зокрема вечірниця велетенська, гриф чорний, пелікан кучерявий, геон кримський, полоз леопардовий. Були завезені й акліматиз. муфлони, білка-телеутка, фазан та ін. У Криму створ. [Ялтинський гірсько-лісовий заповідник](#), [Карадазький заповідник](#), [Мис Мартьян заповідник](#), Кримське заповідно-мисливське господарство та ін. природно-заповідні території заг. пл. 70 тис. га.

Рекреаційні ресурси

Осн. лікув.-оздоров. ресурсом разом зі сприятливим кліматом є морське узбережжя, протяжність якого 974 км, або 40 % морської берегової лінії України, з яких на пляжі припадає 472 км (пл. пляжів — бл. 1,2 млн м², або 12 тис. м² на 1 км узбережжя); мінер. води і лікув. грязі. Сумарні запаси розвіданих родовищ мінер. вод різноманітного хім. складу перевищують 4,5 тис. м³ на добу. Геол. запаси лікув. грязей — бл. 30 млн м³. Гол. грязьовими родовищами із запасами понад 1 млн м³ є озера [Сакське](#) і [Чокрацьке](#). Лікув. грязі Сакського курорту за фіз.-хім. властивостями вважаються кращими в Європі. Як цінне джерело лікув. грязей для практ. використання в перспективі можна розцінювати Чокрацьке оз. у пн. частині Керчен. п-ова, геол. запаси грязей якого становлять понад 6600 м³. Природним бальнеол. резервом є затока Сиваш, де зосереджені значні запаси ропи й цілющих грязей. Велику привабливість мають екзотичні ландшафти й численні природно-заповідні об'єкти: вершини [Ай-Петрі](#), [Чатирдаг](#), [Демерджі](#), [Великий Каньйон](#) та ін. Зручне екон.-геогр. положення, наявність різноманіт. рекреац. ресурсів і численних пам'яток історії, архітектури і культури сприяли перетворенню Криму на здравницю і відомий центр міжнар. туризму. Заг. можлива рекреац.-курортна місткість становить 172 тис. ліжко-місць. Проте у функціонал. і містобуд. аспектах рекреац. зона Криму розвивалася в напрямі, що практично не відрізнявся від індустр.-аграр. обл. України. Наслідком цього стало порушення комплексності у використанні ресурсів. У прибереж. р-нах Криму здійснювався процес урбанізації, що мало вкрай негатив. вплив на розвиток рекреац. господарства.

Земельні ресурси

Земельні ресурси Криму становлять 2 мільйони 659 тисяч гектарів, із них сільськогосподарських угідь — 1

мільйон 798 тисяч гектарів. Характерними для земельного фонду Автономної Республіки Крим є зрошувані землі, яких на 1 січня 2000 року було 397,7 тисяч гектарів, із них 363,3 тисячі — орних земель, 26,4 тисячі — багаторічні насадження (сади та виноградники). У Криму відбуваються несприятливі для розвитку сільськогосподарських природні процеси: активна ерозія ґрунтів, прискорені лінійний розмив і площинний змив на 65 % площі сільськогосподарських угідь; засолення ґрунтів; на зрошуваних землях — підтоплення і вторинне заболочування. Узбережжя зазнає впливу абразії. З метою запобігання цим процесам проводяться рекультивація земель колишніх кар'єрів, укріплення берегів, терасування селенебезпечних схилів, насадження штучних лісів, лісосмуг; припинено вирубку; заборонено випас худоби на яйлах; впроваджено безвідвальний обробіток ґрунту.

Водні ресурси

Водні ресурси півострова — це річковий стік, підземні води і морська вода. У Криму налічується 1657 малих і середніх річок загальною довжиною близько 6 тисяч кілометрів. Найбільші річки: [Чорна](#), [Бельбек](#), [Кача](#), [Альма](#), [Велика Карасівка](#), [Салгир](#); лиманні озера: [Красне](#), [Старе](#), [Айгульське](#), Кирлеутське, Киятське (на Пн.), [Донузлав](#), [Сасик](#), [Сакське](#) (на Зх.), [Актаське](#), [Узунларське](#), [Чокрацьке](#), [Тобечицьке](#) (на Керченському півострові) та інші, всього понад 50 озер. Місцевий стік водотоків регулюють 880 ставків і водосховищ (загальний обсяг 309 млн м³), зокрема Сімферопольське, Чорноріченське, Тайганське, Білогірське. Водні ресурси річок Криму використовуються для водопостачання й зрошування с.-г. культур. Із зрошуваних земель господарства одержують понад 50 % усієї валової продукції рослинництва. Додатковим вод. ресурсом є стік, що надходить [Північно-Кримським каналом](#) з Кахов. водосховища. Середньорічний обсяг перекидання води з Дніпра по каналу становить у середньому 3016 млн м³ на рік. У загальному обсязі водозабору значну питому вагу мають підземні води, запаси яких дорівнюють 418,2 млн м³, з них 375,9 млн м³ з мінералізацією 1,5 г/л. Запаси мор. вод не обмежені, однак у сучас. водогосподар. балансі вони враховуються в обсязі використання бл. 0,2 км³/рік.

Лісові ресурси Криму промислового значення не мають. Невеликі дубові ліси ростуть у передгір'ях Кримських гір, на їх північних схилах (до висоти 1430 метрів) — дубово-грабові, місцями соснові. Ксерофітні ялівцево-дубові ліси з підліском із вічнозелених (суничник дрібноплідний, іглиця) і листопадних (дуб, граб, держи-дерево та інші) вкривають схили гір на Південному березі. Тут же великі паркові насадження (кипариси, магнолії, лаври та інші). Пояс лісів з кримської сосни і дуба знаходиться на висоті від 400 до 900 метрів. Ліс із бука і гачкуватої сосни — на верхніх частинах схилів. Це вимагає проведення значних обсягів

лісомеліоративних робіт. Ліси виконують санітарно-гігієнічні, ґрунто- і водоохоронні функції, а також є невід’ємною частиною рекреаційних ресурсів. Їх загальна площа — 338 тис. га.

Мінерально-сировинні ресурси

На півострові налічується понад 200 родовищ твердих, рідких і газоподібних корисних копалин, понад 170 з них враховано в Державному балансі запасів корисних копалин України. Забезпеченість мінерально-сировинними ресурсами відповідно до потреби в них оціночно становить: глиною адсорбційною, цементною сировиною, облицювальним і пиловочним камінням, вапняками (мармуроподібними, будівельними флюсовими) — понад 100 років; крейдою, будівельним камінням, будівельними пісками, керамзитною сировиною — 50 років і більше. Велике значення мають осадові залізні руди ([Керченський залізорудний басейн](#)), різні солі солоних озер, природ. газ. Після відкриття 1975 на пн.-зх. шельфі Чорного м. [Голицинського газоконденсатного родовища](#) у Криму освоюють нафтогазові ресурси. Вже пробурено 80 пошуково-розвідувальних свердловин, з яких 68 — на північно-західному шельфі Чорного моря і 12 — в акваторії Азовського моря. Ведеться пошук інших родовищ. Однак при освоєнні мінеральних ресурсів не враховують потреби народного господарства в мінеральній сировині, немає обґрунтованих програм їх задоволення без шкоди для довкілля. Сформувалося несприятливе територіальне розміщення гірничого виробництва з надмірно високою його концентрацією в безпосередній близькості або в межах зон рекреації, лісонасаджень, заповідних територій, охоронних зон водозаборів і водосховищ.

Рибні ресурси

Кримський півострів — один із найважливіших і традиційних центрів рибальства Азово-Чорноморського регіону. Основні рибальські потужності і матеріал.-тех. база риб. господарства країни гол. чин. зосереджені в Криму, і на них припадає 80–90 % усього видобутку риби Україною у водах Світ. океану. Нині в Криму маємо два (з чотирьох в Україні) найбільших рибпром. об’єдн.: ВО [«Керчрибпром»](#) і вироб.-пошук. підприємство [«Південрибпошук»](#), які входять до концерну [«Південриба»](#) і ведуть океан. промисел; 10 риболовец. колгоспів, рибоводні господарства, риборозплідники, [Морського рибного господарства і океанографії південний НДІ](#), інші наук., конструктор., рибопереробні організації та підприємства. За останні 2–3 р. знизився в 4–5 разів річ. валовий обсяг видобутку риби в Азово-Чорномор. бас., який досягав раніше 80 тис. т. У цілому по Криму при достат. обсязі капіталовкладень і організації нормал. роботи госп-в можна добувати не менше 10 тис. т високоякіс. продукції аквакультури риби, з якої прісноводна становитиме 3–5 тис. т. Розвиваючи

великомасштабне вирощування мікроводоростей, за сезон (4 місяці) можна отримати бл. 1 тис. т сировини для виробництва продукції різноманіт. призначення, зокрема для приготування лікув.-профілактич. препаратів.

Вторинні ресурси

У Криму є значні резерви економії мінерал.-сировинних та ін. ресурсів за рахунок повнішого використання відходів виробництва. Досі у відвалах і нагромаджувачах Криму міститься понад 60 млн т відходів збагачення заліз. руд, 3 млн т фосфогіпсу, понад 200 тис. т попелашлак. відходів. Щорічно утворюється значна кількість розкривних порід, відходів розпилювання вапняку та ін. Використання вторин. ресурсів залишається недостатнім: попелу і шлак. відходів щорічно 2–3 тис. т, порід розкривних, супутніх, скельних — 100 тис. т, відходів вуглезбагачення — 30 тис. т, фосфогіпсу — 15 тис. т, вапняк. відходів — 34 тис. т. Не повністю використовують відходи деревини, тверді побутові, макулатуру, вторинні полімери і текстил. матеріали, склобій, відходи с.-г. продукції.

Промисловий комплекс

Пром-сть АР Крим — це багатогалуз. комплекс. Найбільшу питому вагу мають харч. (39,6 %), хім. і нафтохім. пром-сть (15,3 %), машинобудування й металообробка (12,8 %). Розвиваються також легка і пром-сть буд. матеріалів, газова, електроенергетична, скляна. Харч. галузь здебільшого зорієнтована на переробку с.-г. продукції. В її структурі провідне місце посідають виноробство (24,6 %), рибна (17,4 %) і хлібопекар. (25,7 %) пром-сть. Місц. потреби забезпечують борошномельно-круп’яна і кондитерська. Гол. підприємства харчової промисловості: [Сімферопольська макаронна фабрика](#), [«Кримхліб»](#) (Сімферополь), [Джанкойський консервний завод](#). Виноробна підгалузь у Криму традиційна. Найбільші підприємства виноробства: вироб.-аграрне об’єдн. [«Масандра»](#), завод шампан. вин [«Новий Світ»](#), радгосп-завод [«Коктебель»](#), АТ [«Діоніс»](#). Підпр-ва машинобудування і металообробки випускають 13 % усього пром. виробництва АР. На підприємствах підгалузі виробляють автомобілі, тракторні причеми, електрозварюв. устаткування, електроінструменти, супертанкери, судна на підвод. крилах, устаткування для харчової промисловості, що експортуються у низку країн. Найголовніші підприємства підгалузі: [Суднобудівний завод «Затока»](#) (Керч), [«Електромашинобудівний завод «Фірма Селма»](#) (Сімферополь) — електрозварюв. устаткування, [«Завод «Фіолент»](#) (Сімферополь) — електроінструменти, [Керченський металургійний комбінат](#) — стрілкові переводи, емальований посуд. Хім. і нафтохім. пром-сть — одна з провід. галузей в АР Крим. Понад 87 % продукції галузі випускається на найбільших підприємствах: Держ. акц. компанії [«Титан»](#)

і Кримському содовому заводі (Красноперекопськ). Паливна пром-сть представлена АТ «Чорноморнафтогаз» (Сімферополь), яке веде розвідку і видобуток газу на шельфі Чорного й Азов. морів і забезпечує на 60 % потреби АР Крим у цьому виді палива. Відновлює виробництво вапняку і залізоруд. концентрату [Камиш-Бурунський залізорудний комбінат](#) (Керч), вироб. потужності якого простоювали понад 3 роки.

Агропромисловий комплекс

Кліматичні умови і родючість ґрунтів сприяють розв'язку сільського господарства в Автономній Республіці Крим і зумовлюють його багатогалузеву спеціалізацію. Площа сільськогосподарських угідь становить 1755 тис. га (4,5 % угідь України). Основні галузі рослинництва включають зернове господарство (озима пшениця, кукурудза, озимий і ярий ячмінь), овочівництво (понад 30 культур), садівництво, виноградарство, тютюнову (ароматичний тютюн) та ефіроолійну (троянда, мускатна шавлія, лаванда). У тваринництві розвиваються молочне і м'ясне скотарство, свинарство, птахівництво та вівчарство.

Транспортна інфраструктура

За розвитком транспорт. інфраструктури Крим посідає одне з провід. місць у країні. Тут розміщені і функціонують підприємства всіх видів транспорту, крім річкового. Довжина залізниць і автошляхів із твердим покриттям становить відповідно 23,9 і 241,6 км на 1000 км² території. Довжина залізниць у Криму дорівнює 645,3 км. 40,6 % залізнич. ліній електрифіковано. В АР Крим діють великі залізничні вузлові станції — Сімферополь, Джанкой, Керч. Осн. залізничні магістралі: Солоне Озеро-Сімферополь-Севастополь; Армянськ-Джанкой-Керч (остання паромною переправою сполучує Крим з Пн. Кавказом); автомагістралі: Харків-Сімферополь-Севастополь, Херсон-Красноперекопськ-Сімферополь, Сімферополь-Феодосія-Керч, Красноперекопськ-Джанкой-Феодосія, Сімферополь-Ялта-Севастополь; регіональні автомоб. дороги: Сімферополь-Євпаторія, Алушта-Судак-Феодосія тощо. Основний обсяг вантажних перевезень здійснює залізнич. транспорт (62,1 %), пасажир. — автомоб. (45,9 %). Функціонує гірська тролейбусна лінія Сімферополь-Ялта (бл. 79 км). Перевезення вантажів та пасажирів мор. транспортом здійснюється через порти міст Феодосія, Керч, Ялта, Євпаторія і СП «Переправа Крим-Кубань». Повітр. транспорт Криму представлений авіакомпаніями «Крим», «Керч», держ. авіапідприємством «Універсал-Авіа», зонал. агентством повітр. сполучень. Діють і авіакомпанії недерж. форми власності: «Ветеран», «Атлант-СВ» та ін. Держ. міжнар. аеропорт «Сімферополь» за тех. оснащенням може приймати

повітр. судна будь-якого класу. У пн.-зх. частині п-ова проходять траси газопроводів заг. протяжністю 780 км.

Зв'язок

В АР Крим функціонують усі види поштового, електро-, радіозв'язку, Інтернет. Підпр-ва галузі посідають провідні позиції в Україні за обсягом послуг зв'язку з розрахунку на одного жителя республіки. На автомагістралях держ. і місц. значення, у регіонах, що прилягають до них, широко використовують стільниковий телефон. зв'язок.

Зовнішньоторговельна діяльність та іноземні інвестиції

Найактивнішими партнерами АР Крим є РФ, Білорусь, Туреччина, Німеччина, США. Найбільша питома вага ввезеного капіталу припадає на охорону здоров'я — 73,8 %, паливну пром-сть — 6,5 %, внутр. торгівлю — 5,4 %, с. госп-во — 4,2 %. У структурі зарубіж. інвестицій лідирують РФ (62 %), США (7,4 %), Велика Британія (2,8 %), Туреччина (1,1 %). На січень 2000 в АР Крим діяло 85 банків. установ, зокрема 7 мали статус юрид. особи.

Освіта

У АР Крим (крім Севастополя) функціонує 46 вищих навч. закладів, із них 31 держ. форми власності. Це *Таврійський національний університет*, [Кримський державний медичний університет](#), Кримський державний аграрний університет, Кримська академія природоохоронного і курортного будівництва, *Севастопольський державний технічний університет*, *Севастопольський інститут ядерної енергетики та промисловості*, Керченський морський технологічний інститут, 30 профтехучилищ, у яких навчається 17 588 учнів. Мережа заг.-осв. навч.-вихов. установ складається з 574 шкіл, у яких навчається 287 715 учнів і працює майже 19 тис. пед. працівників, у 9 заг.-осв. школах-інтернатах навчається 2375 осіб, у 17 школах і школах-інтернатах для дітей з вадами в розумовому або фіз. розвитку — 3596, у 21 приват. школі — 1477, у 11 школах ін. відомств — 267, у 17 вечірніх — 9188 учнів. Шкіл з українською мовою навч.- 4, кількість учнів у них — 878; з кримськотатар. мовою навч. — 9, кількість учнів у них — 3004. У всіх школах АР Крим від 1 жовтня 1997 введено обов'язкове вивчення держ. мови. Понад 39 тис. учнів ви- вчають кримськотатар. мову, збільшується кількість учнів, що навчаються укр. та кримськотатар. мовами.

Наука

З Крим. п-вом пов'язане життя і діяльність П. Палласа, М. Миклухо-Маклая, *І. Мечнікова*, Х. Стевена, О. Сумарокова, С. Боткіна, [В. Вернадського](#), А. Ферсмана, [В. Докучаєва](#), *І. Павлова*, *О. Палладіна*, О. Іоффе, *В. Обручева*, *І. Курчатова*, *К. Щолкіна* та ін. За даними

2000, в АР Крим (без Севастополя) 65 організацій займалися наук. і наук.-тех. діяльністю. Серед них установи НАНУ — *Морський гідрофізичний інститут*, *Біології південних морів інститут*, *Кримський науковий центр*, *Карадзький природний заповідник*; УААН — зокрема Нац. наук. центр «*Нікітський ботанічний сад*», Інститут винограду і вина «*Магарач*», *Ефірно-олійних і лікарських рослин інститут*; *Астрофізична обсерваторія Кримська*, *Мінеральних ресурсів інститут*, Кримський НДІ фізичних методів лікування і медичної кліматології, Південний НДІ морського рибного господарства і океанографії. Діє Кримська АН. Кількість фахівців у цих організаціях на поч. 2000 становила 3100 осіб, серед яких д-рів н. — 279, канд. н. — 1514.

Література

У жовтні 1991 засновано СП Криму, що об'єднала понад 70 профес. прозаїків, поетів, драматургів, перекладачів. При Спілці працюють респ. літ. об'єднання і видавництва «Дар». Від 1991 видається літ.-громад. ж. «*Брега Тавриды*» за ред. А. Домбровського. Крим. письменники *А. Домбровський*, *Ю. Іванченко*, *О. Криштоф*, *Л. Панасенко*, *В. Савенков*, *С. Славич*, *О. Соболев*, *В. Фролова* і *С. Ягупова* відзначені Державною премією АР Крим. Ряд письменників Криму — лауреати літ. премій ім. А. Чехова, Л. Толстого, С. Сергєєва-Ценського, премій «Золота бджола», «Скіфська ліра». Головою правління СП Криму на 1-му з'їзді обрано Л. Панасенка.

Засоби масової інформації

На січень 2000 в АР Крим виходило 13 журналів, понад 200 газет («*Крымская правда*», «*Крымская газета*», «*Крымское время*», «*Крымська світлиця*», «*Голос Крыма*» та ін.).

Охорона здоров'я

В АР Крим функціонує 546 фельдшер.-акушер. пунктів, 100 сільс. амбулаторій, 25 дільн. лікарень, 260 центр., рай., міськ., респ. лікарень і диспансерів. Незважаючи на зменшення фінансування, обсяг мед. допомоги не зменшився: 20 млн відвідувань амбулат.-поліклін. установ, бл. 400 тис. хворих у стаціонарах, 100 тис. операцій. На кін. 90-х рр. середня тривалість життя становила 64 р. (у 1990 — 67 р.): у чоловіків — 56 р. (1990 — 64 р.), у жінок — 72 р. (1990 — 75 р.).

Установи культури, пам'ятки історії і культури

Мережа установ культури і мистецтва АР Крим охоплює масові б-ки всіх відомств — 898; клуб. установи — 722; музеї (з філіями) — 22; концертні організації — 3; школи естет. виховання — 76; училища — 4. Діють *Кримський академічний російський драматичний театр ім. М. Горького*, *Кримський український музичний театр*, *Кримськотатарський музично-драматичний театр*, *Державний камерний музичний театр*, *Кримський театр*

ляльок. Найзначніші музеї: *Кримський республіканський краєзнавчий музей*, *Сімферопольський художній музей*, *Лівадійський палац-музей*, *Українки Лесі музей та Чехова А. будинок-музей* (обидва — Ялта), Волошина М. будинок-музей (Коктебель), *Кримськотатарський музей мистецтв*, *Бахчисарайський державний історико-культурний заповідник*, *Керченський державний історико-культурний заповідник*, *Алупкинський державний палацово-парковий музей-заповідник*, «*Калос-Лімен*» історико-археологічний заповідник. На Крим. п-ові була столиця пізніх скіфів — Неаполь-Скіфський; античні городища — Херсонес, Пантикапей, Німфей, Керкінітида, Мірмекій, Кіммерик; візантій. поселення — Горзувіти, Алустон; «печерні міста» — Мангун, Чуфут-Кале, Ескі-Кермен та ін. Фортеці ґенуезької побудови — Кафа, Судак, Балаклава. На тер. респ. (крім Севастополя) — 3820 пам'яток історії і культури. Численні пам'ятки архітектури, для яких характерна еkleктика стилів Близького Сх., Візантії, Вірменії. У м. *Старий Крим* це руїни мечеті Бейбарса (кін. 13 ст.), мечеті Узбека, Куршун-Джамі, руїни караван-сарая (14 ст.). Найбагатший на пам'ятки кримськотатар. культури Бахчисарай. р-н: *Бахчисарайський палацово-парковий заповідник* (Ханський палац), до якого входять 18 об'єктів 16–19 ст.; на тер. міста — дюрбе (мавзолей) Мугаммед-Гірея II, Кубоподібне дюрбе, дюрбе Мугаммед-Шах-Бей-Бен-Юде-Султана (14–16 ст.), Мімбар Ахмед-Бей, мечеті Тохтамі-Джамі та Ісмі-Хан, Зинджирмі-медресе (15–18 ст.), дюрбе Хаджі-Гірея (1501), у Печерному містечку «Чуфут-Кале» — мавзолей «Дюрбе-Джаніке-Ханим» (15 ст.), руїни мечеті, колодязь «Копла-Кую» (14–18 ст.); у с. Соколине — мечеті князя Булгакова Алібея (1883), Кутлерська (19–20 ст.), Юсуповська (1906–10). Подібні споруди 15–20 ст. є на тер. Алуштин., Феодосій., Судац. міськрад, у Євпаторії, Керчі, у Сімфероп. і Білогір. р-нах. Деякі мечеті реставровані і використовуються за призначенням. Серед них вирізняється мечеть Кебір-Джамі в Сімферополі (1508), реконструйована 1993, мечеть Джума-Джамі в Євпаторії (1552), мечеть Аджі-Бей в с. Дачне Бахчисарай. р-ну (18 ст.), мечеть Муфтії-Джамі (1623) у Феодосії. Викликають інтерес лазня 18–19 ст. у Бахчисарай, кав'ярня в Євпаторії (1552), караван-сарай у Білогірську (13–14 ст.), фонтан «Арзи й Алі-Баба» (1905) у смт Кореїз. У Бахчисарай збереглася споруда друкарні, де видатний кримськотатар. просвітитель *І. Гаспринський* випускав ж. «*Терджиман*» («Перекладач»). Його ім'ям названо одну з вулиць Сімферополя, де в 1998 встановлено його бюст. У м. Алупка стоїть пам'ятник двічі Героєві Рад. Союзу льотчикові *С. Амет-Хану*. Відомий своїми істор. пам'ятками Севастополь, насамперед Херсонесом, Панорамою героїчної оборони Севастополя 1854–1855 рр., Діорамою «Штурм Сапун-гори». Кримчани оберігають мемор. комплекси, де поховані воїни, партизани, підпільники та мирні громадяни, які загинули в роки окупації, у боях під час

захисту і звільнення п-ова від нім.-румун. завоювників (1941–44). Чимало пам'яток історії та культури постраждали внаслідок воєн. дій або політ. катаклізмів та мародерства; це стосується і суцільного перейменування кримськотатар. поселень та ін. геогр. назв після 1944.

Спорт

У Криму здебільшого збереглася система, що пропагує розвиток фізичної культури і спорту, оздоровлення насел. шляхом проведення чемпіонатів, першостей, комплекс. спартакіад. Є 50 стадіонів, 308 стрілець. тирів, 21 плав. басейн, 657 спорт. залів і 1153 спорт. майданчики для ігр. видів спорту. Збірні команди Криму й окремі спортсмени — активні учасники чемпіонатів і першостей України. Підготовка юних спортсменів здійснюється в 49 ДЮСШ, у яких навчається бл. 20 тис. дітей. Розвивається інвалідний спорт. У містах і р-нах Криму налагоджено роботу спорт. секцій, у яких займається понад 550 дорослих і 300 дітей-інвалідів. Для них регулярно організуються чемпіонати, першості, турніри й спартакіадні старты, особливо з футболу, волейболу, настіл. тенісу, шахів, армспорту.

Конфесії

На 1 січня 1998 в АР Крим зареєстровано статuti 637 реліг. громад, серед них 6 духовних центрів: УПЦ МП, УПЦ КП, Рос. Істинно-Православ. Церкви (РІПЦ), Духов. упр. мусульман Криму (ДУМК), Євангельських християн-баптистів (ЄХБ) і Християн віри євангельської — п'ятдесятників (ХВЕ). Без реєстрації діє 51 громада. Найчисленніші на 2000: УПЦ МП — 347 та ДУМК — 246. Найбільшу кількість — 125 реліг. організацій — сконцентровано в Сімферополі та Сімфероп. р-ні, в Ялті — 53 громади, 51 — в Бахчисарай. р-ні. Кадри духовенства усіх конфесій на січень 1998 становили 725 осіб. Повністю забезпечені священнослужителями мусульм. громади і більшість протестант. громад. Парафії УПЦ МП забезпечені кадрами на 67 %. 1997 РМ АР Крим, місцеві органи влади передали у власність і користування реліг. організаціям 10 колиш. культових будинків і 65 споруд, що дало змогу на 10 % (від 30 до 40 %) збільшити забезпеченість реліг. організацій культовими приміщеннями (без урахування орендованих). Нині у розпорядженні реліг. організацій АР Крим знаходиться 341 будівля.

Міжнаціональні відносини

Етнічна історія Криму характеризується високим ступенем міграц. процесів, що їх породжували не тільки військ.-політ., а й геогр. та природні чинники. Співвідношення етніч. груп насел. змінювалося протягом багатьох століть. Зокрема крим. татари, німці, греки, вірмени, починаючи від 18 ст., не раз ставали жертвами примус. виселення. За переписом 1989, на тер. Криму

проживало 2430,5 тис. осіб — представників понад 110 націй і народностей. За даними Держ. комітету із статистики АР Крим, на 1 січня 2000 чисельність насел. АР Крим (без Севастополя) становила 2117,7 тис. осіб. У адм.-територіал. поділі Крим. АРСР (листопад 1921) враховувалося компактне проживання етніч. груп. У 1930 на тер. Криму було утвор. 16 р-нів, зокрема національні: Біюк-Онлар. — нім.; Фрайдорф. — євр.; Ішун. — укр.; Балаклав., Бахчисарай., Ялтин., Алуштин., Судац. — татар.; ін. — змішані. За цим принципом утвор. багато сільс. рад: 158 татар., 133 рос., 36 нім., 31 євр., 12 укр., 9 болгар., 7 грец., 2 вірмен. і 55 змішаних. У наступні роки цим принципом адм. поділу знехтували. Уже на поч. 30-х рр. на зміну певній увазі до нац.-культур. потреб корін. населення прийшла боротьба з «буржуазним націоналізмом», жертвою якої стала насамперед молода кримськотатар. інтелігенція. Значні зміни в етніч. картині Криму сталися в 1941 та 1944, коли було депортовано бл. 300 тис. осіб. Серед спецпереселенців із Криму були представники 19-ти національностей. Для поповнення насел. республіки, що значно скоротилося в роки війни і внаслідок депортації, організовано переселення в Крим, який тоді був у складі РРФСР, сільс. жителів із обл. Росії та України. До 1959 насел. п-ова зросло до 1201,5 тис. осіб і майже досягло довоєнного рівня. За переписом 1970 росіяни становили 67 %, українці — 26,5 %, решта — інші національності. У 1955–57 Президія ВР СРСР прийняла укази, які зняли обмеження в правовому становищі депорт. народів, але без права повернення «в місця, звідки були виселені». Це обмеження скасовано лише 1967, що стало поштовхом до мас. повернення на батьківщину крим. татар та ін. депорт. громадян і їхніх сімей. 1990 у Криму при обл. раді створено Комітет у справах депорт. народів. 1991 у Крим. автономії проведено додатк. вибори до ВР Криму нар. депутатів, серед яких обрано 18 представників депорт. громадян. У червні 1992 при РМ Криму створено Упр. у справах депорт. вірменів, болгар, греків і німців, а 1993 — Держ. комітет Криму в справах національностей, на який покладено функцію упр. процесами повернення і влаштування репатріантів та їхніх родин. Відчутно вплинули на міграц. процеси в Криму конфлікти на міжнац. ґрунті в «гарячих точках» СРСР та його розпад. Посилилися приплив біженців та еміграція жителів Криму в ін. держави. Станом на 1 січня 1998 в АР Крим проживало 262 100 крим. татар, 5830 вірмен, 3708 греків, 2618 німців і 2189 болгар. Заг. кількість раніше депорт. громадян та їхніх родин, що повернулися на батьківщину, становила 13 % від усього насел. Криму. Серед. щоріч. приріст репатріантів становить 6–8 тис. осіб. Помітна тенденція до його зниження, хоча за межами Криму тільки з сімей депорт. вірмен, болгар, греків та німців проживає бл. 50 тис. осіб. Держ. програма повернення і влаштування репатріантів та їхніх сімей фінансується з держ. бюджету України. Вона охоплює не тільки будівництво і придбан-

ня житла, а й соц.-культурні заходи. Розвиток нац. культур виявляється у виданні навч. і худож. літ-ри, газет і журналів (хоча слід відзначити домінування російськомовної преси), наявності постійних теле- і радіопрограм, поступовому розширенні мережі нац. шкіл, класів, факультативів. Працюють театр. колективи, муз. і фольклорні ансамблі, музеї, відбуваються фестивалі народів Криму. Все це сприяє взаємозбагаченню нац. культур, зміцненню міжнац. відносин, вирішенню багатьох місц. проблем, хоча фінанс., організац. та ін. труднощі сповільнюють хід позитив. процесів. У Криму створено нац. громад. організації: Меджлис кримськотатарського народу, Організація кримськотатарського національного руху (ОКНР), Національний рух кримських татар (НРКТ), Асоціація нац. громад і общин народів Криму, що об'єднує понад 15 нац.-культур. організацій та ін. Усього в Криму діє 27 нац.-культур. громад. Проблеми кримськотатарського народу в Україні висвітлює часопис «Кримськотатарське питання». Недостатньою мірою задовольняються культурні та освітні потреби укр. насел. Криму. Проблема міграції та влаштування репатріантів, їхньою інтеграцією в укр. суспільство займаються не лише держ. організації України і АР Крим, а й міжнародні. У здійсненні спец. програм беруть участь Упр. Верхов. Комісара в справах біженців ООН і Міжнар. організація міграції в Україні. На прохання уряду України в системі ООН розроблено Програму розвитку та інтеграції Криму ООН (ПРІК/ООН), пов'язану з поверненням на пів-депорт. народів. Ряд ін. міжнар. організацій підготували проекти своєї участі в гармонізації міжнац. відносин. Це програми ЮНЕСКО, «Міжетнічні відносини» (при ОБСЄ), «Від серця до серця» (США), «Червоний Півмісяць» (Туреччина), «Мусульманська надія» (США). Взаємовідносини між представниками нац. груп і держ. владою на території України, зокрема АР Крим, регулюють Конституція України та ін. законодавчі акти. (Див.: [Крим, Кримські татари](#), [Передача Криму до складу Української РСР, Українці в Криму](#); ілюстрації на окремому аркуші).

Рекомендована література

- Кондараки В. Х. Универсальное описание Крыма. С.-Петербург, 1875;
- Маркович Е. Очерки Крыма. С.-Петербург, 1902;
- Четыре года Советской власти в Крыму. 1921-1924: Сб. материалов. Сф., 1926;
- Башки-ров А. С. Древние и средние века в истории Крыма. Сф., 1929;
- Бочагов А. К. Миллифирка. Националистическая контрреволюция в Крыму. Москва, 1932;
- Генов И. Г. Новое районирование и очередные задачи Советов // Экономика и культура Крыма. 1935. № 2;
- Конституция (Основной закон) Крымской АССР. Сф., 1937;
- Е. Kirimal. Der nationale Kampf des Krimtürken mit besonderer Berücksichtigung der Jahre 1917-18. Emsdetten, 1952;
- Надинский П. Н. Очерки по истории Крыма. Сф., 1957. Ч. 1-4;
- I. R. Smedley. Bizantium, the Crimea and the Steppe. Ph. D. diss., University of Birmingham, USA, 1985;
- Памятники истории и культуры Крымской области: Науч.-вспом. библиогр. указ.: В 2 ч. Сф., 1987;
- Крым многонациональный. Сф., 1988;
- Лашков Ф. Ф. Шагин-Гирей – последний крымский хан. Сф., 1991;
- P. Borawski. Tatarzy krymscy w Rosji // Obóz. 1991/92. № 21;
- Буткевич В., Горинь В., Свідзинський А. Крим не тільки зона відпочинку. Л., 1993;
- Хмельяр П. На чому проростає кримський шовінізм // Визв. шлях. 1993. № 1, 2;
- История и археология Юго-Западного Крыма. Сф., 1993;
- Концепция информатизации Республики Крым на период по 2000 г.: Проект. Сф., 1994;
- Кудряв-цев В. Б. Крым: хозяйство. Сф., 1994;
- Финогенов Б. Л., Люманов Э. М., Боднер Г. Д. Проблемы занятости кримскотатарского населения Крыма. Сф., 1994;
- Згуровская Л. Крым: Рассказы о растениях и животных. Сф., 1996;
- Еримизина М. И. Опыт внешнеэкономической деятельности предприятий АПК Крыма. Сф., 1996;
- Крым и мировая культура: Мат. межвуз. науч. конф. Вып. 1. Сф., 1996;
- Крымская проблема: объективная закономерность или целенаправленная провокация? К., 1996;
- Подсолонко Е. А. Пути комплексного усиления государственного регулирования экономики (На примере Автономной Республики Крым). Сф., 1996;
- О ходе выполнения мероприятий по стабилизации социально-экономических ситуаций в Крыму за 1992-1996 годы. Сф., 1997;
- Коваленко В. В., Алтабаева Е. К. На черноморском перекрестке: Крым с древнейших времен до конца XVIII века. Сф., 1997;
- Российская Федерация против Мустафы Джамилева. Апрель 1976 г. Омский процесс. К., 1998;
- Габриелян О. А., Ефимов С. А. и др. Крымские репатрианты. Депортация, возвращение и обустройство. Сф., 1998;
- Фадеева Т. М. Тайны горного Крыма. Сф., 1998;
- Крикун Е. В. Памятники кримскотатарской архитектуры (XIII-XX вв.). Сф., 1998;
- Легенды и предания Крыма. Сф., 1998;

33. Кримськотатарське питання. Періодичне видання. Сф., 1998–2001;
 34. Все о Крыме: Справ.-информ. изд. Х., 1999;
 35. Гарчев П. І. Таври Криму, Причорномор'я і Кубані – предки українців. Сф., 1999;
 36. Конституція Автономної Республіки Крим. Сф., 1999;
 37. Непомнящий А. А. Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть XVIII – нач. XX века). К., 1999;
 38. Бабенко Г. А. Перспективы структурной трансформации промышленной экономики. Сф., 1999;
 39. Урсу Д. П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921–41). Сф., 1999;
 40. Административно-территориальные преобразования в Крыму 1783–1998. Сф., 1999, 2000;
 41. Крым. Географические названия: Словарь-справ. Сф., 2000;
 42. Крим – кризь тисячоліття // Хроніка 2000. К., 2000;
 43. Кондратов И. П. Крым. 1941–1945. Хроника. Сф., 2000;
 44. Лукинчук М. Україна – Крим – Росія. К., 2000;
 45. Мальгин А. В. Крымский узел. Очерк политической истории Крыма 1989–99. Сф., 2000.
- С. О. Єфимов, А. В. Мальгін, П. К. Тигліянець, Є. О. Похиліук*

Фотоілюстрації

Бібліографічний опис:

Автономна Республіка Крим / С. О. Єфимов, А. В. Мальгін, П. К. Тигліянець, Є. О. Похиліук // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-42468>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).